Հեռաւոր բանասիրականը ամիսէ մը աւելի է որ մեզ յանձնուած էր Նոյեան Աղաւնոյ մէջ հրատարակելու համար։ Բայց շաբաթադրիս էջերը ասանկ մէկ երկար ։ բուած մը պարունակել չկրնալով՝ օր աւուր ակամայ ետ ձգելու պարտաւորեցանք։ Վերջապէս մեր կողմէն անիրաւութիւն համարեցինք, որ Սեբէոսի Եպիսկոպոսի նորատիպ պատմութիւն վայ եղած օտար յարձակմունքը տեսնելով՝ պատկառելի մատենագրին պաշտպանութիւնը համար գրուածը չհրատարակենք։ Մեզ աւանակ երևեցաւ որ անմեղ մը վնիքը թշնամանուց հարուածներէն պաշտպանելու տեղը՝ ձեռքերը կապած ենք։ Ուստի խոշգեներնիս մեր անշահասիրութիւնը օգնութեան կանչելով՝ որշեց որ ծանրքէ չփախչիմք ու յիշեալ բանասիրականը այսօր Յաւելուածով մը հրատարակենք։

Բանակ որ և իցէ գատաքննութեան աշխատութիւնները ամէն ժամանակ օգտակար են, մանաւանդ եթէ գրողները քննութեան ակը ձգած առարկային ընդարձակ տեղեկութիւն ունենան, և նոյն առարկէն դուրս չելնելով՝ անձին դպչելու ծանր խօսքերէ հեռի կենան։

Այս պայմանաւ մենք ալ յանձնառու կըլլանք անկողմնապահութեամբ հրատարակելու նոյն գրուածները, ուղղութեան և անուղղութեան գատումը բարեմիտ հասարակութեան յանձնելով և պարիւն ու անպատուութիւնը գատաքննիչներուն ձգելով։

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՐԱՑ ՆՈՐԱՏԻՊ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՆ

ՍԵԲԷՈՍԻ

Մասիս լրագրին 13 թերթին մէջ Սեբէոսի նորատիպ պատմութեան վայ Հ. Յ. Պ. ըստորագրութեամբ Բանասիրական յօդուած մը կարդացինք, որն որ մեզ ժամանակ չնար սա պատուական գրքին նոր գտնուելուն ուրախութիւնը լիովին վայելենք, և սրտերնիս օգով կը լեցնէ։

Յիշեալ Բանասիրականը գրողին ուսումնականութիւնը և ըրած քննութիւնը չեմ մերժեր, այլ իր անքննադատ գահավիժական խուզարկութեանը վայ կը ցաւիմ։ Ինչու որ կամ՝ ի կրից աճապարեալ էր քննութեան ենթարկուած ժամանակը և չկրցաւ գիրքը տեսնել՝ ի՛ տեղը կարդալ, և կամ՝ աճապարելովը՝ գրքին մտքին աղէկ վերահասու չըլլալով՝ ուղիղ դատել ալ չէ կրցեր։ Որովհետեւ թիւր նախադատութենէն թիւր հետեւութիւն կ'ելլէ, Սեբէոսի պատմութեան սկիզբը՝ գտնուած «Լոս Աղամանգեղոս գրիչ գրեցի՝ ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս՝ զամս առաջին՝ թագաւորացն Հայոց՝ հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ՝ ի Դիոնէ արքունէ ալայն» խօսքերը, մեր քննիչը աղէկ չհասկընալով կ'ըսէ «Սեբէոս առջի գրքին մէջ խօսիլ կուտայ Աղամանգեղոսին՝ որն որ Տրդատ թագաւորին հրամանաւը՝ Մարբիաս մծբնցիէն հանելով Հայոց հին թագաւորաց պատմութիւնը ալայն» Աղեռք թէ մեր քննիչը քնացած ժամանակը կարդացեր է, որ չէ հասկցեր. ի հարկէ ասանկ թիւր կարդալ հասկընալէն՝ ասկէ աւելի ուղիղ դատողութիւն ընելիք չունի։ Ուրեմն թող հասկընան ընթերցողք՝ որ ճշմարտասէր քննիչներուն մէջէն թ՞ինչպէս ճշմարտասէր բառին նշանակութիւնը ծուռ հասկընալու պատճառ ուզող անձինք կ'ելլեն եղեր. և ասոնք ամենը ընթերցասիրաց շատ ցաւ չեն տար, և ըստ որում՝ ամէն գրածները առանց ապացուցական հաստատութեան, եւ յայտնի սխալներ են։

Առաջին սխալ կարծիքը պատմիչին անուան վայ է, ինչէ՞ն գիտցաւ մեր քննիչը թէ Սեբէոսի բուն անունը Եւսեբիոս է, որ ինքն ալ յետոյ կը խոստովանի առանց անուան, ինչպէս Աղուանից, Կիրակոս Գանձակեցին և այլն կը յիշեն ըսելով։ Երդ՝ անոնք Սեբէոս կ'անուանեն եւ ոչ թէ Եւսեբի։ Եթէ քննութեան ելած է մեր քննիչը, պէտք էր որ աւելի հաւանական փաստով հաստատեր իւր կարծիքը և ըստ որդատաուերը օգնութեան կանչելով ըսէր թէ փոխանակ Աղեքսոսի՝ սխալ հնչմամբ Սեբէոս են անուաներ, և կամ փոխանակ Սեւերոսի, կամ Սեբեբիանոսի և կամ Սեղբեսարոսի, Սղբոսի՝ Սեբէոս անուաներ են, ինչպէս Աբգարը՝ Աբգար և այլն։ Բայց զինքը իրբ քննիչ ձեւացընելով՝ իր ուսմունքը ցուցընելու համար՝ լրագրին էջերը գաղտնական և յանարէն բառերով կը լեցնէ և իբր թէ բառարան մը կը կազմէ, զարօրինակ Սրբիբրասիան, Ընթուզիասմ, Բրիմիք, Օրիմինել, Ընագօրնիսմ, Օրիմինալիսթ և այլն, որոնց ուսած նշանակութիւնն ոչ գիտէ, Հնարք ակալ ենք քանի մի գաղտնի բերն և յանարէն բառեր սովրելու համար։

Երկրորդ սխալ կարծիքը արձանագրութեան համար. ինքը կ'ըսէ «Չէ թէ վրնակ պատմական անկարութիւն մը կ'երեւնայ այս խօսքիս մէջ, որովհետեւ նոյն տեսնի պատմութիւնը Տրդատայ Մծբին քաղաքին վայ ասանկ համարձակ իշխանութիւն չիտար. այլ և Աղամանգեղեայ բերանը տուածին շինծու և անհարազատ բան ըլլալը իմանալու համար» ալայն։

Այս խօսքերուն մէջ երկու բան կը պարունակի. մէկ մը Տրդատին այն ժամանակը Մծբին քաղաքին վայ իշխանութիւն չունենալը, և միւսը Սեբէոսի Աղամանգեղոսի բերանը տուածին՝ շինծու, և անհարազատ ըլլալը։ Արդարեւ լաւ գիւա՝ բայց զրկանք աւանց ապացուցի. ոչքան որ գրածը չիկայ ալ նէ՝ կրնար ըսել հաւանական կերպիւ հաստատելով թէ՝ Տրդատ Դիոկղէտիանոսի ձեռօքը Հայասան թագաւոր նստած ժամանակը, Ի նախանձ հայրենասիրութեան և Ի շնորհս նախնեաց իւրոց՝ Կայսրէն խնդրած ըլլայ Սանատրուկի պալատին առջեւ այս արձանագրութիւնը կանգնեցնելու, որովհետեւ Սանատրուկ շինած էր Մծբին քաղաքը, և արձանագրութիւնը կանգնեցնելու, որովհետեւ Սանատրուկ շինած էր Մծբին քաղաքը, և արձան կանգնեցուցած. ասոր համար փոխանակ նոյն արձանի՝ այս Արձանագրութիւնն կանգնեցուցած է՝ ի փառս հայրենեաց։ Եւ թող զայն որ սիրով էին կայսերաց հետ, այսինքն Դիոկղէտիանոսին և Կոստանդիանոսին. ուստի եւ հաւանական է որ՝ ի նշան սիրոյ պարգեւած ըլլան նոյն քաղաքին իշխանութիւնը, որուն վայ դեռ պատմութիւնը ձեռքերնիս հասած չէ լիովին տեղեկութիւն ստանալու համար։ Թէպէտ Աղամանգեղեայ պատմութեան վերջը դաշանց թուղթին մէջը գրած է նշանը ցուցանելովը, այսինքն Կոստանդիանոսէն Տրդատայ տրուած իշխանութիւնը՝ որ բոլոր Ասիայի ծագաց՝ ի ծագս տիրելու շնորհ ըրաւ, ապա Տրդատ՝ Մծբինին ալ տիրած է։ Ասկէ զատ կան անանկ գործքեր որ ժամանակին պատմիչները չեն պատմած եւ յետոյ ուրիշները պատմած են. ինչպէս Կոստանդիանոսի բոլոր գործքը կը պատմէ Եւսեբի կեսարացին. որ ժամանակակից է, բայց գիւա խաչին գտնուիլը որ Հեղինէյի ձեռօքը եղաւ՝ չի պատմեր. ապա ուրեմն չէ հաւատալի գատնին սրբոյ խաչին։ Դուցէ թէ պատմած է՝ բայց ժամանակին կորած պիտի ըլլայ գրեանքը. նմանապէս ալ այս արձանագրութեան պատմութիւնը՝ և Տրդատայ Մծբինի վայ տիրելը, որուն այսօր Սեբէոսի ձեռօքը ծանօթացաք։

Ասոնք գիտնալով քննիչը՝ այս արձանագրութեան գործը անվաւեր ցուցընելու համար Հռովմայի արձանագրութեան և ժամանագրութեան հետ բաղդատելու տեղ՝ թողլաւ խորհրդածութիւն ընելով՝ ի հնոց առանց պատմութեան և առանց հաստատուած հաստատութիւնը եւ որպիսութիւնը այս արձանագրութեան հնութեան մէջ գտնուելուն համար թող ըսէր, ապիւ ցանկալի հնութիւն մըն է՝ եւ ոչ թէ ընծա՝ անհարազատ։ Ինչպէս որ Ռուսաւորիչ սուրբ հայրերնիս իր Հնամեայ գրագրութեան մէջ զուրցեր է. «՝ի Հայս ոչ ինչ մեծագոյն և՝ ի Պարս՝ քան զ'Արշակունեաց տոհմ՝ որ և յԱբրահամէ սերեցան ասա»։ Տես 1851. ամին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ որ ընդարձակ կը խօսի։ Արդ Արշակունեաց ցեղին Աբրահամէն յառաջ եկած ըլլալը գիտէինք, բայց ինչպէս ըլլալը տեղն՝ ի տեղը մեզի այս արձանագրութիւնը կը ծանուցանէ այսօր. ահա փոխանակ ժամանակագրութեանը համաձայնութեան՝ պատմական համաձայնութիւն. որովհետեւ սուրբ Ռուսաւորչին խօսքին ամենեւին հաստատութիւն մը չէինք գտնար պատմութեանց մէջ մինչեւ ցայժմ։ (Բայց՝ ի Արշակունեաց տեղութիւնը ծագմանէն որ համառօտիւ կը զուրցէ Խորենացին). ապա այս քննիչին ըսածէն կը հետեւի թէ հաւատ ընծայել պէտք չէ նոյն Ռուսաւորչի խօսքին. ուրիշ կողմանէ հաստատութիւն չունենալուն և միայն աւանդութիւն ըլլալուն համար. բայց բարեբաղդաբար այս արձանագրութիւնը մեզի հաստատ վկայութիւն կուտայ՝ նոյն Ռուսաւորչի ըսածին Արշակունեաց տոհմին Հայաստան բնակելուն համար. որովհետեւ նոյնը Ռուսաւորչի ժամանակակից գործ է։ Բայց կարծեօք այս քննիչը միայն ազգին հնութիւնները անյարգ ընելու դիտաւորութիւն ունենալը կը ցուցընէ իր շահասիրութենէն շարժեալ։ Սակայն չեմ գիտեր այս վատահամբաւութիւնը Սեբէոսի մատենագրութեանը վայ սեպհականելէն առաջ, որ ազգին դրդեց զինքը այս վերատաութիւնները յարջորջելու. այսինքն «հարպալա, զեղեռ-ռեան ապեցող, հաապարիմ, հաապ-ռամ, սրոյգ, հայաբարբառ-մապենագիր, ոկբենական կերպարանք, դասական առ-ա-ելը-ռիւ-ն, անհամ, հ... ... դ-ռեանը համար կ'ըսէ «բայց առջեւի մատեաններս այս կողմանէ խնդիր չի վերցուներ. իրեն բանասիրականը ու ընդհանրապէս բովանդակ նկարագիրն կ'երաշխաւորէ. այլն»։ Արդ՝ այս ի՞նչ հակառակ ատութիւն, որ եթէ իբր թէ իրեն խօսքերէն սարջացած երանելի մատենագրին աշխատասիրութեան երախտիքը մոռցած անպատիւ կ'ընէ և կը պախարակէ սոսկալի վերատաութեամբը վարձատրելով (իբրու անհարազատ գործ գտած իր կարծիքովը) այսինքն «զինծո-, անհարազատ, ը-ր, պարապ, ա-անց հասպարո-ռիեան, ա-անց հիմն, անվա-եր, վերջապէս անյ՝ ական կապակցո-ռիա-ններ-ովբաներ են» ըսելով։ Շատ զարմանք՝ արդեօք մէկ աղբիւրին մի և նոյն ակէն քաղցր և դառն կը բղխէ. այլ լրագրին բանասիրականը մեզի այդ ըսէ ըսել կը սորվեցընէ. հեղինակին յարգակ ան և անարգական պատիւ ընծայելով զուր տեղը։ Եթէ իրաւունք ունենար հաստատելու՝ պիտի ըսէի իրեն, թէ թ՞ինչպէս մէկ հարազատ ատուգատատուտ մատենագիր մը, անհարազատ և կեղծեալ պատմութիւն չունենալու և ազգը սուտերով լեցընելու պարաք ունեցած պիտի ըլլայ, ինչպէս քննիչին հաստատութենէն կը հետեւի։ Եթէ մէկ տեղ մը հա-ապարիմ, հարպալա, և պարակո-սո-ռիա-ն ը-ծանող համարուեցաւ, պէտք է ամէն գործքին մէջ ալ հաւատարիմ և հարազատ վկայուի. զի «Որ՝ ի փոքուն հաւատարիմ է և՝ ի բազմին հաւատարիմ, և որ՝ ի փոքուն անիրաւ է և՝ ի բազմին անիրաւ է» ըստ աւետարանի։ Այս քննիչը այս հեղինակին վայօք բոլորովին պէտք էր կամ ստախօս և կամ ճշմարտախօս ըսել. երկայրի խօսելուն մէջը յատուկ դիտաւորութիւն մը պիտի ըլլայ որ իրեն միայն ծանօթ է. բայց թ՞ինչպէս խիղճը հանգուրժեց . . . . ։

Չորրորդ սխալ կարծիքը՝ ի վերայ պատմութեան. Ահա յայտնի սխալին մէկն ալ այս է՝ որ «Դիոպանեան պարմ-ռիա-ն և ա-անց Հայապանի ներքին դէպքերա-ն մարդիր» կը կոչէ։ Այո՝ դիոպանեան պարմ-ռիա-ն, բայց ոչ ա-անց Հայապանի ներքին դէպքերա-ն մարդիր ըլլալը։ Արդեօք որ աչքը կարդայ քննիչը որ չի տեսաւ այս ներքին դէպքեր-ն խուռն բազմութիւնը որ պատմուած է մատեանին մէջ. այսինքն Նղրի, և Բրիսաափորի, Հնութիւն տաճարին Հռիփսիմեայ՝ ի Կամիտայ Կաթուղիկոսէ, Ենարին գրութիւնն առ Մոգեստոս, մն ըզպանայ գործը, Մուշեղայ, Ամբատայ բագրատունեայ, Սահակայ, քաջութիւնն Սմբատայ, ապատամբութիւնն Ատոտ խոռխոռունեայ, գործն Աբրսէսի Շինողի, եւ ժողովն Դվնոյ, և այլն. ասոնցմէ աւելի Հայասանի ներքին դէպքերա-ն պատմուի կ'ըլլա՞ մի արդեօք։ Կարծեմ թէ Բաղկեդոնի գործը պատմելուն համար անարգութիւն գտաւ խիզձ մատենագիրը, [1] և այժմ ասոր համար կը պախարակուի մեր քննիչէն, որ եթէ ժամանակին՝ մէկը իր տարակուսութիւնը այս մատեանին մէջ լուծելու ըլլայ նէ, անվաւեր համարուի. բայց այս մասին ինքը կը խոստովանի ասելով. փարպ-ռիեան մէջ իրեն պիտի դիմ-ի. չգիտեմ միայը ինչ է։

Չորրորդ սխալ կարծիքը ժամանակագրութեան համար. արդ՝ կարելի է այս քննիչը այլակրօն վարժութիւն առած ըլլայ. վասն զի ուզեր է որ ամէն պարմ-ռիա-նները Հռովմէական ժամանակագրո-ռիեան և արյանագրո-ռիեան համեմատ ելեալ ըլլայ, որ ճշմարիտ համարուի. ապա թէ ոչ՝ ամենն ալ կեղծեալ պիտի համարուին ասոր առջեւ, ինչպէս մինչեւ ցայժմ կրօնական մասին. եթէ իրենք հրատարակած ըլլային՝ այդքան անվաւեր չի պիտի համարուեր այս մատեանը։ Հիմա լաւ միտ դնենք. ամէն ժամանակագրութիւնները, ինչպէս են Քաղդէացւոց Այսրւոց, Մարաց, Եգիպտացւոց, Կարթագացւոց, Պարսից, Մակեդոնացւոց, Եբրայեցւոց, Հօրթանաանից, և

[1] Վենետիկ Եւրոպա լրագրին 21 թիւը, գատաքննիչին այս կարծիքը կ'արդարացընէ։

այլն, արդեօք համաձայն են Հռովմէական արյունագրութիւն և ժամանակագրութիւն. յայտնի է թէ չեն. ապա ուրեմն անհարազատ և ընդդիմ պիտի դատուին ամէնն ալ այս քննիչին իր խօսքովը անալոգ և ճշմարտասէր ատեանին մէջ։ Թէպէտ հասարակաբար ի գործ կ'ածեն Հռովմէական ժամանակագրութիւնները՝ բայց միւսները ջնջուելու արժանի չեն. որովհետեւ Եւսեբի կեսարացին ասոնցմէ առաւ և կարգի դրաւ, ինչպէս ալ հռովմայեցիք։

Այսպէս պարսաւելի ընելուն տեղը, պէտք էր ան գիտնականին որ քիչ մը խորհրդածութիւն ըներ, այս ժամանակագրութեանը վրայ. և մէջի հնութեանը տեղեակ ըլլալով՝ ազգին ալ ցուցներ, որ ազգն ալ մէկ երեւելի ծառայութիւն ըրած ըլլալը գիտնար։ Ինչպէս է Խորենացւոյն չորրորդ գրքրութեան ժամանակագրութիւնը. որ աղօտիւ կ'երեւայ երկրորդ գրքրութեան մէջը այսինքն ժամանակագրական գործը (որ Թովմայ Արծրունին վերագործութիւն անուամբ կը կոչէ)։* Որուն Մեբէոս պատահելով՝ թերի կերպով իրեն [illegible] էնէ, որ ճաշակը կուտայ ազգիս այսօր, (բայց ափսոս որ թերի է՝ և գայ տարբերութիւն փոքր ինչ այլոց պատմչաց)։ Այս պատուելին ալ՝ այս նոր գիւտին քաղցրութիւնը ճաշակելով իր ուրախութեան աւետիսը հրատարակէր՝ ազգասիրութեանը եռանդը և գիտնականութիւնը կը ցուցներ, և ազգայինքը կը վառէր հնասիրութեան հոգւովը, և ոչ թէ տխրութեամբ կը լեցնէր զամենքը պատմութեանց վաւերականութեան տարակուսանքի մէջ ձգելուն համար՝ իրեն նման չգիտցողները։

Հինգերորդ Արձանագրութեան, ժամանակագրութեան, և պատմականի վրայ խորհինք։ Այս քննիչին զուրցածներէն կը հետեւի թէ ամէնից եռքը այսպիսի պատուական հնութիւն մը եթէ յայտնուելու ըլլայ յարգ չի պիտի ունենայ, և թէ որ ինքն ալ ուզէ չի պիտի կարողանայ հրատարակել, պատմութեանց մէջ հաւատիքը չգտնուելուն համար, ինչպէս ասոր համար կը զրուցէ։ Կը հարցնենք եթէ պատմութեան մէջ գտնուէին ասոր նիւթերը ինչէն նոր գիւտ պիտի համարուէր այս մատեանը, և մենք ինչէն պիտի գիտնայինք թէ Ստեփաննոս Տարօնացի պատմիչ ունինք եղեր. կը հարցնենք նաև անոր, ուր տեղէ անոր գործքը՝ ինչէ գրեր գիտէ արդեօք, յայտնի է թէ՝ չգիտեր։ Եւ ուր թողունք որ մինչեւ ցայժմ մեր ձեռքը քիչ պատմութիւններ հասեր են. և եղածներն ալ թերի են, ինչպէս Խորենացւոյն, Եղիշէին, Ղազարայ Փարպեցւոյն գործքերն և այլն։ Այս ինչպէս կը համարձակի բռնելու, նոյն ապէնոռան պատմութիւնը Տրդատայ Մծբնի խաղաղին վրայ ասանկ համարյակ իլլեանութիւն չիպար։ Եւթէ ըսէ որ՝ օտար ազգաց պատմիչները կը գրեին, կը զուրցեմ՝ որքան ալ գրած ունին նէ՝ անոնցն ալ թերի են. և շատն ալ օտարէն առած են. ինչպէս այսօր մեր պատմութիւնը։ Թող և զայն նոյն ժամանակին եղած Շապհոյ արշաւանքները, և հետզհետէ անոր պէս եկող բռնաւորներուն ձեռքէն՝ պատմութիւն, արձանագրութիւն, և ժամանակագրութիւն մի կը մնար. որ առնէք ալ տեղեկութիւն ունենային, որով գրեխաւորապէս հռովմայեցւոց դէմ էր այնքան արշաւանքը։ Որով պատմագիրս յայտնի կը գրէ ասելով (ծածկեալ էր՝ յարքունական կայենիցն. ... և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ գիպան արձանագրին և այլն)։ Եւ ասկէց ի զատ մինչեւ ցայժմ եղած բռնաւորներուն ձեռքէն այրածները, ցրուեալները, կոտրտեալները, և դեռ կենդանի թագուն մնացեալները. որ Սմբատի, և վանքերու, լեռան քարանձաւի և այրերու մէջը, և մեզի անծանօթ եղած տեղուանք բանտարկեալ մնացածները. և եթէ Էնքթէ մուրի Սմբատի մէջ պահած պատուական մատենագրութիւնները գերութենէն ազատին (որ մինչև ցայժմ հարիւր գայլ տարածութեամբ, և ուրիշ կանգուն բարձրութեամբ դիզուած ցեցակեր կըլլան՝ և կը փտին, որուն ակնառես հաւատարիմ կենդանի ճշմարիտ վկայ ունինք)1, արդեօք անոնք ալ կարօտ պիտի ըլլան համաձայնելու հռովմէական արյանագրութիւն և ժամանակագրութիւնը։ Եւ եթէ վերոյգրեալ մատեանները ի լոյս ընծայուին՝ այսպիսի հայրենասիրայ օժանդակութեամբը, որ ուրեք ուրեք հինգ, և տասնական հազար հատոր կ'ըսպասեն, անոնք որ ատեանին քննութեանը կարօտ պիտի ըլլան։ Բայց յայտնի է որ՝ գատողի կարօտ չի պիտի ըլլան։ հապա մեկզմէկ պիտի ըլլասուին։ Եւ մինչեւ ցայժմ հրատարակուած, դատապարտուած, և չդատապարտուած գրեանց տալ լոյս պիտի տան։ Չգիտեմ նոյն ժամանակը ասկից առաջ տըպեալներուն թերութիւնը, և կամ յայտնի սըխալները, և կամ անհարազատ մարդու ձեռք անցնելով կամովին թերատեալները. և թէ պատուատեալները, կիսկատար թողուցածները, և այլն. ասոնց քննութիւնը ոչ պիտի ընէ։ Այս ուրեմն քննիչին աշխատութիւնը ունայն է. ըստ որում ասկից եռքը մանրախոյզ քննութեան հարկաւոր չէ. ասոնց ասենուն հարազատութիւնը. ժամանակը պիտի կարող ըլլայ լուսաւորել՝ խաւարային խորշերէն դուրս հանելով ազգին հնութիւնները։ Եւ եթէ թերութիւն և տարակուսութիւն գտած ալ էր նէ՝ աս պատմութեանը մէջը, պէտք էր որ ասոնք գիտնալով ժամանակին ըստպատեր. և ոչ թէ անվաւեր ջնջոս անուաներ իրեն կարծելովը։ Ինչպէս հրատարակիչը ազբացեր է յաւաջաբանին՝ մենք ալ այժմ կ'ազբամք ասելով «արդ՝ ճրբ ինչ ինձ տեսանել սահաւ ժամանակն զանտարկութեանց նշխարաց հնութեանց նախնեացն մերոց»։

Բայց տփսոս որ ասանկ հարազատ գործը երբոր պտխարակի՝ ի հարկէ պատճառ պիտի ըլլայ այլոց ալ այսպիսի ազգին հնութիւնները իրենց գտնուած խորշերուն մէջ ցեցակեր ըլլալով սպառելու. և ոչ եթէ ազգին նախնի փառքը այսու հետև այսու կերպիւ պիտի համարձակի ազգասէր անձ մը երեւան հանելու. այն ժամանակին ալ այսպիսի հայրենասէրը թիւ վերատուութիւն պիտի ժառանգէ . . . .։

Եթէ ասոնք գիտնալով այս քննիչը, և փոքրը ինչ ալ տեղեկութիւն ունենար ազգային պատմութեանցը նէ, կարծեմ՝ չէր համարձակէր այս օրինակ քննութիւն ընել, այլ եղած վնասակին ալ գոհ ըլլալով այսքանին շնորհակալ կ'ըլլար։ Այս ըսելով չեմ զուրցեր որ չի քննէ՝ ինչպէս՝ ի մասայ տեսանք (Կլանարի շինծու պատմութիւնը). եթէ կ'ուզէ տեղեկութիւն ստանալ այսքան զուրցածներս բաւական է իրեն։ Եւ այս ալ կը յաւելցընեմք որ՝ կը գտնուին այնպիսի պատմիչք՝ թէ բան պատմուած՝ և թէ ըստ ժամանակագրութեան՝ կը տարբերին միմեանց, որովհետեւ՝ ոմանք ընդարձակ պատմելով, ոմանք համառօտ՝ ոմանք՝ ի հեռուստ, ոմանք՝ ի լոյ, ոմանք՝ ի համբաւոյ, ոմանք ականատես և ոմանք ալ հանդիպեալ գործն ինչպէս գտեր այնպէս օրինակեր են հաւատարմութեան համար. ինչպէս Մեբէոսի գործքն կը վկայէ, արձանագրութեան, և ժամանակագրութեան մասին. որովհետեւ ուսկից առնելը ինքը կը զուրցէ՝ ի ձակատ գրոյն։ Հիմայ հարցընեմք այսպէս գտնող և գրողը սուտ գրպտատուտ կ'ըլլայ արդեօք թէ ոչ՝ ի հարկէ ինքն ալ ինչպէս վկայած է հաւատարմութեանը համար։ Եթէ այսպէս է՝ ի հարկէ մատենագիրը քննած և իւր մատեանին մէջը անցուցած է։ Եւ զուրս կ'աշխատի գրիչը որ՝ Հռովմայի արյանագրութիւն և ժամանակագրութիւն հետ կը բաղդատէ, ինչպէս Պարսկատանէն և Հայաստանէն հաղարաւոր մը զընիւ հեռու է Հռովմը. նոյնպէս ալ հռովմ՝ Պարսկաստանէն և Հայաստանէն։ Բան առածին «առաւել գիտէ ոմանաւն՝ ի ոմանս իւրաւմ՝ քան իմաստուն՝ ի ոմանս այլս»։ Թէ որ ըսէ քննիչը՝ հռովմայեցիք ժամանակին գրուած և քնած են. ժամանակագրութեան մասին. լաւ՝ մենք ալ կը վկայենք. բայց այս կ'ըսեմք որ՝ որքան ձեռուընին անցեր և տեղեկութիւն ստացեր են՝ այնքան գրեր են. ինչպէս մեր ժամանակագիրներն ալ անոնցը գրածին պէս։ Բոր ապացոյց մինչեւ ցայժմ կ'աշխատին և ճանապարհորդութիւն կ'ընեն՝ ձեռուընին չանցած, թէ ժամանակագրութիւնները և թէ արձանագրութիւնները ամփոփելու և տեղեկութիւն ստանալու համար. ապա ուրեմն պարապ է աշխատութիւնին. թող բաւականան ձեռուընին եղածներով, պէտք չէ որ աշխատին։ Բայց պէտք է որ բընեն և աշխատին. որովհետեւ օրէ օր հնութիւն և տեղեկութիւն կ'ստանան, մանաւանդ՝ ի վերայ արեւելեայց. և իրենք կը խոստովանին իրենց անբաւականութիւնը և արեւելցւոց ճշգրիտ տեղեկութիւն ունենալը. ըստ այնմ «արժանահաւատ լինել մատենագրացն Յունաց և Հռովմայեցւոց թէպէտ և բազմօք յայտնի և հաւատի է առ մեզ, սակայն՝ արեւելեան մատենագիրք զերաց իւրեանց զատուգատոյն տեղեկութիւն ճշգրտիւ կարողացան ունել»։ Եւ Կալմէթ կը գրէ այսպէս «որք վերաբերին առ վիպասանութիւն իւրաքանչիւր ազգի, կամ աշխարհի, պարտ է մեզ անսալ այնոցիկ, որք են՝ ի նմին ազգէ կամ յաշխարհէ. բանաւորապէս համարձակեալ յայն կարծիս, թէ նոքա լաւագոյն և ստուգակացեալ ենիւրեանց սեփհական անցից՝ քան զայլ աք օտարազգի»։ Այս ուրեմն պարտք չէ որ արձանագրութիւնները և ժամանակագրութիւնները Հռովմայի հետ բաղդատէ մատեանին քննիչը՝ ըստ որում նոքա կը խոստովանին արեւելեայց ստուգապատում և ճշգրիտ տեղեկութիւն ունեցող ըլլալը։ Այս հարկ է ամէն ազգին պատմութիւնը աւելի ևս՝ իր ազգէն՝ և մերձակայ եղեալ հաւատարիմ պատմիչներէն ստուգուի, ինչպէս որ Մեբէոս իր արձանագրութիւնը միջոցեալ Մարաբաբաս Մծուրնացիին մատեանէն՝ և կամ աշակերտներէն հաներ և ստուգեր՝ և իր գործին մէջը անցուցեր է. որովհետեւ հարկ է մերձակայ եղողները հաւատալ, և ոչ թէ՝ ջնջոս և անհարազատ և կամ անվաւեր է ըսելով մերժել։

Օրմանքը ան է որ՝ ինքը կը հաւատայ և կը խոստովանի թէ «Փիլոնին, և Եւսեբիոսին գործքերը Հայաստանէն գտնուեցան». ասոր ինչու չի հաւատար։ Ինչպէս ըսինք եթէ ազգային պատմութեանց տեղեկութիւն ունենար, չէր զարմանար և չէր անվաւեր անուաներ, այլ և կը հաստատեր ապացուցական փաստով թէ՝ ինչպէս Շիրակացւոյն, Համամայ, Թովմայ Արծրունւոյ գործքերն՝ նոյնպէս ալ Մեբէոսի գործքն։ որովհետեւ նոքա ալ հետաքննին են պատմութեանց մէջը. ասոնց ալ գործքերուն մէջը բան կայ որ՝ իր ժամանակի եղած պատմիչները չեն յիշատակեր. եթէ կան ալ՝ նէ ձեռուընիս հասած չեն. ապա անանկ է նէ հաւատալու չէ ինչպէս ըսեր ենք։ Եւ այս սովորութիւնն ալ ունին մեր պատմիչները որ՝ մէկուն պատմածը մէկալը չի պատմեր, և ոմանք պատմելու ալ ըլլան համառօտիւ կը պատմեն. ասոր համար շատ հնագիտական տեղեկութիւններ և պատմութիւններ կորսնցուցեր ենք անշուշտ։

Այս մէկն ալ Մեբէոս՝ որ Վարդանանց գործը չի պատմեր. և կ'ըսէ թէ «Այն ամենայն՝ ի ձեռն այլոց գրեցաւ»։ Ցաւալին այն է որ անուն ալ չի տար պատմիչին. եթէ Եղիշէի՝ և Ղազարայ գործքերը ձեռուընիս հասած չըլլար՝ ինչպէս լիովին տեղեկութիւն պիտի ունենայինք որբոց Վարդանանց վրայ։ Այս նմանապէս այս օրուան Մեբէսի մատենագրութեան մէջի յիշուածները, և ինչպէս այսօր կը տեսնանք Թովմայ Արծրունիին բաները որ այսպէս են, անոր համար զարմանալու չէ։ Եւ ոչ ալ մեր ազգին մէջը մինչեւ ցայժմ տառապելիսս և շինծու պատմութիւն շինուածը լաւեր է. այլընդհակառակն ամէն ազգերէն աւելի հարազատ է գրուեր այսմ մասին՝ ինչպէս օտար ազգերն ալ կը վկայեն որպէս ապացուցք։

Վերջապէս շատ սղէկ կ'ըներ այս ճշմարտասէր քննիչը, որ լրագիրներուն էջերը անցոյց հատատութիւններով լեցընելուն տեղ՝ երկասղիկ շնորհակալութիւն մատուցաներ, թէ ազգին՝ և թէ հրատարակչին իր երախտագիտութիւնը յայտնելով. որ իր շնորհակալութիւնը ազգին ուսումնականաց քաջալերութիւն մը ընծայէր. որ եթէ փափագ մըն ալ կայ, իւր քովի ունեցած հնութիւնը դուրս հանէ. ազգը ուրախացընելու համարձակի, որով ազգը հնութեամբ հարստանայ և ինքն ըլլայ այս ամէն բարեացը պատճառ՝ և ոչ թէ այսպիսի անարգութեամբ արգելման և կորստեան հնութեանց։ Եւ գտնէ իր իրատը ինքը բռնած ըլլար. որ կը զուրցէ «որոնք համիկան մարդոյ-ինեանք չը և ցամաք դեպքերը յորգելոյ-ջնոյ-ինեան պակ յգելը կը դրեն» (ինչպէս իր գործը չար և ցամաք, իրեն կարծեացը համեմատ. քներ՝ յարգեր՝ վճռեր՝ և կնքեր է իմաստութեամբ)։ Թող փառք տայ իրեն իմաստութեանը, որ ուամիկ չէ գտնուեր։ Եւ կամ թէ «ինչնաքելոյ-ի ներքին ջնոյ-ինեան մը ընելը. կամ ժամանակ կամ բաւականութեան լուռենալով. (քննութեան կ'ելլան) շատ շնորհակալ եղանք իր բաւականութիւնը. և ըստ ներքին ջնոյ-ինեանը, և իմաստութեանը. որ այսպէս քներ է և տեղի է տուեր այլոց իր գործը քներու։

Այս բանը լաւ իրատ է եթէ ինքը իր վրայ առած ըլլար, և յետոյ ուրիշները իրատեր. և ինքը այս օրինակ քննութեան չելլար ինչնագելոյ անբաւականութեամբը, որ ուրիշ գաղանքներու տեղի չտար իր գործը քներու։ Կարծեմ այս իրատը ինք իր վրայ գուշակեր և պատրաստեր է որ՝ յետոյ իրեն զուրցեն։ Եւ ինչպէս ինքը զուրցած է որ՝ ասանկ գիրքերուն «ներքին յարգը առանկներէն չի՛ հարցուիր. և վերջինին դաստանին ալ չի վարանուիր. ինչպէս մենք ալ գրքին յարգը այս քննիչին չենք հարցուներ առաջին մասին. և իրեն գրած վերջի անտեղի քննութեանը չի վարանելով փոքր ինչ աշխատեցաք՝ ի փառս հայրենի հնութեանց մերոց՝ ճշմարտութիւնը յայտնելու։

Եւ ևս կ'ըներ որ իր տկարութիւնը խոստովանածին պէս «մանրամասն ջնոյ-ինեան մէջ չի մրնելով, կամ ուրիշ մարդու և կամ ուրիշ ժամանակի ինչ-ը»։ և այնպէս վերջացուներ իր խօսքը, որպէս զի իրեն այսպիսի երկիմաստ, և ընդդէմ ստուգութեան զինող ըլլալը չի յայտներ։

Բանասէր ոմն։

* Տես յայտմ մասին ընդարձակագոյնս ի Բազմավէպ լրագրի 1851 ամի։

1 Բայց հարկ թէ 1847։ Ամին Բազմավէպին մէջը գրած՝ պարոն խաչատուրի գտածինման անվաւեր. արդ՝ գործն այն կամ բոլորովին շինծու է, և կամ անկից լաւը առնուլ «հաւատարիմ» անձը որ կ'յիշէ Բազմավէպը, սխալ հակրցած և Մխիթարեան հայց հաղորդած է, ուստի անտեղի է նոյն լուրը։